

УДК 355.426

Людина, громадянин, держава в умовах громадянської війни

С.О. ВОВК

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Старобільськ,
Україна, E-mail: vovk_sa_79@ukr.net**Авторське резюме**

Громадянська війна здійснює вплив на соціально-психологічний стан людини, на політичну позицію громадян, що опинилися по різні боки протидіючих сторін, на характер та форму влади, будівництво держави та її правову систему, вибір методів управління країною, політичну структуру суспільства, еволюцію політичних свобод і прав громадян, політичну та правову свідомість суспільства. Трансформаційні процеси, викликані умовами внутрішньої війни, залишають своє відображення, в першу чергу на людину та на її ставленні до своєї держави, призводять до трансформації держави як головного інституту політичної системи.

Свідомість основної маси населення під впливом збройного протидіючого характеризується такими рисами, як: крайня нестійкість, часті переходи від страху до агресії, намагання збагатитись за чужий рахунок, перерозподілом власності, здатністю до локалізації негативних психологічних комплексів на «образі ворога», невпевненість у майбутньому, одночасно готовність віддати життя за свою ідею, свій «новий» / «старий» світ, формування мілітаризованої свідомості.

Громадяни, які беруть участь безпосередньо у збройній політичній боротьбі під час громадянської війни і виступають за зміну «старого світу» / «старої держави», не тільки виражають свій протест проти існуючого стану речей, а й мають при цьому певну мету, побудову «нового світу» / «нової держави».

В умовах громадянської війни, коли спостерігається дефіцит часу для прийняття рішень щодо управління суспільними процесами та невизначеність ситуації, що зумовлена непередбачуваними діями протидіючих сторін, відбувається процес розпаду «старої» держави як основного інституту політичної системи, що супроводжується створенням двох чи більше політичних утворень, які мають такі ознаки держави, як політична влада, територія, населення. Більше того, внутрішня війна відкидає більшість складових політичної демократії, відбувається обмеження демократичних інститутів.

Ключові слова: громадянська війна, трансформаційні процеси, умови внутрішньої кризи, людина, громадянин, держава

The man, a citizen, a state in terms of civil war

S.O. VOVK

Lugansk Taras Shevchenko national university, Starobelsk, Ukraine, E-mail: vovk_sa_79@ukr.net

Abstract

The civil war exerts impact on the social psychological state of the person, on the political position of the warring parties citizens, which appeared on different sides, on character and the form of the power, construction of the state and its system of law, the choice of its management methods, political structurization of society, evolution of citizens political freedoms and rights, political and legal consciousness of society. The transformational processes caused by conditions of internal war first of all leave the reflection on the person and on its relation to the state, lead to transformation of the state as main institute of political system.

The consciousness of the general population under the influence of the armed antagonism is characterized by such lines as: extreme instability, frequent transitions from fear to aggression, attempts to be enriched for someone else's account, redistribution of property, capability to localization of negative psychological complexes on «the image of the enemy», uncertainty in the future, at the same time readiness to give life for the idea, the «new» / «old» world, forming of the militarized consciousness.

Citizens who participate directly in the armed political struggle during the civil war and support change of «the old world» / «the old state», not only make the protest against the current situation, but at the same time also have the particular purpose - creation of «the new world» / «the new state». In the conditions of the civil war when the lack of time for making decisions on public processes management is observed and uncertainty of the situation is caused by unpredictable actions of warring parties, there is the process of disintegration of the «old» state as main institute of political system, followed by creation of two or more political formations, there are such signs of the state as: political power, territory, population. Moreover, internal war rejects the majority of political democracy components, there is the restriction of democratic institutes.

Key words: civil war, transformation processes, terms of internal crisis, man, citizen, state.

Громадянська війна призводить до зміни стану всього суспільства, відбувається трансформація політичних і державних інститутів в умовах застосування протидіючими сторонами збройних і насильницьких засобів для досяг-

нення певної політичної мети. Як і будь-який внутрішній збройний конфлікт внутрішня війна характеризується так званою «атмосферою кризи», коли спостерігається дефіцит часу для прийняття рішення щодо управління суспіль-

© С.О. Вовк, 2015

ними процесами та невизначеність ситуації, що зумовлена непередбачуваними діями протиборчих сторін.

Постановка проблеми. Громадянська війна, як організована збройна боротьба за державну владу між різними класами або соціальними верствами в державі, здійснює вплив на характер та форму влади, будівництво держави та його правову систему, вибір методів управління країною, політичну структуру суспільства, еволюцію політичних свобод і прав громадян, політичну та правову свідомість суспільства. Трансформаційні процеси, викликані умовами внутрішньої війни, залишають своє відображення в першу чергу на соціально-психологічному стані людини та на ставленні до своєї держави з боку громадян, які стали прихильниками тієї чи іншої протиборчої сторони. І, безумовно, відбувається трансформація держави як головного інституту політичної системи.

Аналіз досліджень і публікацій. Аспекти змін соціально-психологічного стану людини в умовах війни в своїх працях розглядають Разінков М. [7], Хісамутдінова Р. [12], аналізуючи в першу чергу прояви жорстокості та нетерпимості, відсутність толерантності за будь-якими ознаками (політичних поглядів, віри, етнічної приналежності, навіть, віку та статі). Проблеми трансформації держави в умовах кризи чи модернізації розглядає низка вітчизняних та зарубіжних учених, звертаючи увагу перш за все на взаємозв'язок трансформаційних процесів у суспільстві та державних структурах (Клімова Г. [4], Курочкін А. [5], Родіков Ю. [8], Фішман Л. [11], Бек У. [1]). На думку російських дослідників (Данілова С. [3], Головченка І. [2], Степанова М. [10]), внутрішня війна відкидає більшість складових законності та політичної демократії. Кожен з дослідників зупиняється на окремому моменті, інколи залишаючи поза увагою весь спектр порушень законності та демократичних принципів у державі, що відбуваються під час протистояння воюючих сторін.

Мета дослідження. Незважаючи на існування значної кількості наукових робіт, в яких досліджуються проблеми трансформації людської свідомості та поведінки, громадянської позиції та держави як основного інституту політичної системи в умовах війни, спостерігається дефіцит літератури, де проблеми досліджені в комплексі. Метою статті є аналіз основних змін, що відбуваються в умовах громадянської війни як внутрішнього збройного конфлікту в людині, громадянині та державі.

Виклад основного матеріалу. Трансформації, що відбуваються в суспільній свідомості під час громадянських війн, завжди супроводжуються великими людськими та матеріальними втратами. При цьому трансформації набувають характер затяжного процесу, під час

якого у народній свідомості спостерігається і тимчасова евокація традиційних цінностей, їх змішування з новими ідеями та принципами, та їх наступний розпад, деградація моралі. Відбувається криза традиційної свідомості, що відображає зв'язок таких елементів, як «картина світу» та «традиція», визначає систему цінностей. Саме розпад заснованих на релігійних, етичних та моральних цінностях попередньої історичної епохи норм, загальна морально-етична дезорієнтація свідомості обумовлює розповсюдження анархічних форм поведінки.

В умовах громадянської війни свідомість основної маси населення характеризується такими рисами, як: крайня нестійкість, часті переходи від страху до агресії, намагання збагатитися за чужий рахунок, перерозподіл власності, здатність до локалізації негативних психологічних комплексів на «образі ворога», непевність у майбутньому, одночасно готовність віддати життя за свою ідею, свій «новий» / «старий» світ, формування милітаризованої свідомості. Громадянська війна як соціальна смута завжди супроводжується моральною деградацією суспільства, відбувається «оголення» людини від усього костюма культурної поведінки [9].

Особливе місце в кожній громадянській війні, в створенні відповідного психологічного клімату суспільства відіграє діяльність конкретної людини або окремої невеликої групи, їхня безпосередня участь та активний вплив на події, що відбувалися. Таким чином більш детально формується атмосфера епохи, розкриваються латентні пласти сприйняття політичної реальності.

Вкрай суперечливими характеризуються під час громадянських війн не тільки фронтові лінії розмежування, але й психологічний склад людей. Враховуючи неоднорідний (багатонаціональний / соціально-розшарований / багатоконфесійний) склад населення держави, що переживає громадянську війну, наявність глибоких, що історично склалися, протиріч психологічна напруженість посилювалася по принципу «свій-чужий». Вважається, що в громадянській війні один проти одного воюють громадяни однієї держави, представники однієї нації. Однак, причини непримиримого протистояння більш складні. До них відносяться релігійно-побутові відмінності, риси національного характеру, а також, навіть, протиріччя між окремими членами однієї родини.

Що ж стосується соціально-психологічних змін у цивільного населення, то з'являються специфічні стратегії виживання як певні моделі поведінки у різних категоріях населення в умовах соціальної катастрофи. Це, перш за все, ухиляння від військової та трудової мобілізації, влаштування на працю в так звані «хлібні місця», масове мішечництво, розкрадання казенного майна, пограбування та

бунти. Маса населення психологічно звикає до воєнного способу життя, відбувається відчуження від праці, що після закінчення воєнних дій ускладнює перехід до мирного життя. Якщо порівняти зміни соціальної організації під час внутрішньої та зовнішньої війни, то під час останньої відбуваються й протилежні процеси: зростає згуртованість сімейно-родинних, сімейно-сусідських, поселенських суспільних зв'язків. Пояснюється такий феномен тим, що, керуючись давньою мудрістю, люди шукають порятунку в єдності. Під час громадянської війни такі процеси майже не спостерігаються. Навпаки, частими стають приклади, коли члени однієї родини, спільноти або поселення стають по різні сторони збройної боротьби.

Громадянська війна – це війна між громадянами однієї держави, як і поділені на протиборчі табори, кожен з котрих є носієм свого образу майбутнього світу. Громадяни, що ведуть громадянську війну між собою, є в певній мірі представниками «культури участі» – «знаючі і вільні», але «знаючі по-різному» [13, с. 39]. Вони несуть у собі свої цілі та ідеали, які протилежні один до одного. Громадяни, що опинилися по різні сторони збройної боротьби за політичну владу, бачать у майбутньому зрозуміле та прийнятне для них будівництво держави та суспільства. Вони борються за ідеали цінного для них світу – світу настільки цінного, що вони здатні віддати за нього найвищу ціну – своє життя, будуючи новий світ. Кожна із протиборчих сторін, маючи віру в свою правоту, захищаючи своє бачення майбутнього країни, веде боротьбу за свою віру. Під час боротьби сторони готові не тільки вбивати, але й загинути

Громадяни, що беруть участь безпосередньо у збройній політичній боротьбі під час громадянської війни і виступають за зміну «старого світу» / «строї держави», не тільки виражають свій протест проти існуючого стану речей, а й мають при цьому певну мету, побудову «нового світу» / «нової держави». В жодному разі не можна сказати, що вони є виразниками ідей смуту, хаосу, безвладдя тощо.

Громадянська війна, перш за все, ставить перед політичною системою нові завдання та виклики. Ключовим фактором виступає в цьому процесі трансформація держави – головного інституту політичної системи.

Держава – це організація політичної влади, що існує на певній соціальній базі, виступає як офіційний представник суспільства і забезпечує за допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики [4, с. 99]. Інституту держави притаманна низка властивостей, які ми вважаємо цілком звичними, якщо не стандартними, наявність яких робить останню справжньою корпорацією: держава має власне юридичне обличчя, відмінне від особистості правителів; включає у себе урядовий апарат та

сукупність громадян (підданих), проте не співпадає ні з тим, ні з іншим; має чітко визначені межі та існує тільки за умови визнання іншими державами тощо. Отже, до структури держави як суспільного явища входить кілька головних і кілька побічних елементів. На перше місце серед них висуваються територія, населення і публічна влада.

Розглянемо зміни кожного з названих вище елементів у процесі громадянської війни, коли вирішується доля держави та території на якій відбуваються воєнні дії, відбувається розпад держави, державного механізму та з'являється «двовладдя». З огляду на це виникає питання чи відбувається загибель / розпад «старої» держави та формування «нових» держав у процесі громадянської війни?

Визначальним елементом держави є політична влада. Держава надає своїм власним повелінням обов'язкову силу для населення. Ці повеління виражаються у вигляді правових норм, що приймаються уповноваженими на це державними органами, що складають державний організм. Коли в суспільстві відбувається політичний розкол, державний організм розділяється на декілька інших організмів зі своїми членами, виникають нові уряди, які мають суверенну владу. Практично кожний з урядів, що здійснює керівництво однією з протиборчих сторін, має верховну політичну владу. Зрозуміло, що в більшості випадків більшість таких урядів має тимчасовий характер, а політичні утворення, які виникають на місці держави, охопленої громадянською війною, існують тільки на певній території країни, на яку і розповсюджують свою юрисдикцію. Територія є простір, де в дії влада політичної сили, що реалізується через правові норми, встановлені останньою. Контроль над певною територією дозволяє мати в своєму розпорядженні кожному політичному утворенню значну матеріальну базу, яка дає можливість продовжувати протиборство. Тобто територія – це матеріальна основа, а враховуючи той факт, що громадянські війни тривають не декілька днів чи тижнів, більшість з них триває роками або, навіть, десятиліттями, то саме підконтрольна тій чи іншій протиборчій стороні територія дозволяє останнім мати політичний та воєнно-стратегічний плацдарм. Такий плацдарм виступає запорукою перспектив продовження збройної боротьби за верховну владу в країні.

Розповсюджуючи свою юрисдикцію на певну територію кожна з протиборчих сторін при цьому не має чітко визначених кордонів, в межах яких діє їхня політична влада. Останнє впливає з сутності громадянської війни, бо остання не має чіткої лінії розмежування, не має в класичному розумінні лінії фронту / воєнного зіткнення. Можна сказати, що кордони території, на яку розповсюджується влада кожного з політичних утворень, не мають ста-

більності, вони постійно змінюються, деформуються відповідно до змін ситуації в країні на користь тієї чи іншої протиборчої сторони.

Крім території, одним з головних елементів держави є населення, людське товариство, що існує на території держави та підкоряється її владі. Як відомо, під час громадянської війни суспільство країни поділяється як мінімум на дві частини, прихильників протилежних політичних ідеологій та оглядів на майбутній устрій держави, на подальший розвиток суспільства. Такий розкол суспільства простежується в усіх прошарках суспільства. Так, Данілов С., порівнюючи громадянські війни в Іспанії, Росії та США, довів, що розкол відбувся в середовищі підприємців, землевласників, інтелігенції, духовенства, воєнних, робітників та селян [3, с. 175]. Політична поведінка членів розколотої частинки кожного прошарку продемонструвала поліваріативність вибору в залежності від переконань та власних інтересів.

Не слід також забувати, що завжди в суспільстві, що переживає громадянську війну, існують так звані нейтральні групи. Але простежується певна закономірність, чим триваліше громадянська війна, чим запекліші воєнні дії між протиборчими сторонами, тим менше залишається нейтральних соціальних груп. Так чи інакше, основна частина населення країни приймає рішення примкнути до тієї чи іншої протиборчої сторони, частина народу робить вибір на користь тієї чи іншої ідеології, політичної системи. Таким чином, підтримавши ту чи іншу політичну партію чи угруповання, частина суспільства передає мандат на представництво своїх інтересів на державному рівні та готова підпорядковуватися політичній волі цієї політичної сили. З огляду на вищесказане, можна твердити, що відбуваються паралельні процеси легітимізації верховної влади протиборчих політичних сил, що ведуть збройну боротьбу між собою. А що стосується самої держави, то відбувається криза держави як інституції – «втрата державою легітимності внаслідок її нездатності виконувати взяті на себе зобов'язання з підтримання правопорядку, захисту від зовнішніх загроз та забезпечення населення соціальними благами» [6, с. 176].

Отже, під час громадянської війни відбувається процес розпаду «старої» держави як основного інституту політичної системи, що супроводжується створенням двох чи більше політичних утворень, які мають такі ознаки держави, як політична влада, територія, насе-

лення. Подальша доля нових політичних утворень має два сценарії: стабілізація, міжнародне визнання або, навпаки, поразка та поглинання іншою стороною, тобто затвердження «нової держави» або реставрація попередньої держави.

Внутрішня війна відкидає більшість складових політичної демократії. Дослідження громадянських війн у різних державах та в різні часи дозволяє виявити спільні прояви обмеження демократичних інститутів:

1. Видання карально-репресивних актів воєнного часу, в першу чергу, про застосування смертної кари до зрадників та ворогів народу, за збройну боротьбу проти державної влади тощо.

2. Створення каральних органів і наділення останніх надзвичайними повноваженнями: розшук, слідчі функції, право арешту, взяття під охорону, винесення вироків та приведення їх у дію. Як правило, заарештований з моменту затримання до виконання вироку знаходився під владою надзвичайних органів. Така концентрація повноважень, включаючи і владу над життям та смертю індивідууму, несе в собі загрозу формування передумов для масового свавілля. Крім того, відбувається деградація інститутів судової влади.

3. Застосування терору по відношенню до окремих категорій цивільного населення країни.

4. Політична нетерпимість до протиборчої (протиборчих) сторони. Заборона діяльності на своїй території партій супротивника, а в деяких випадках і громадських організацій (наприклад профспілок).

5. Створення механізмів цензури для газет, журналів. Відбувається боротьба з розповсюдження політичної агітації іншої воюючої сторони (сторін). Таким чином, в країні порушується свобода слова.

6. Примусова воєнна та трудова мобілізація населення країни.

Висновки. В умовах громадянської війни соціально-психологічний стан людини характеризується морально-етичною деградацією та звиканням до воєнного життя. Протиборчі сторони збройного конфлікту в особі активних громадян виступають носіями свого образу майбутнього держави як основного інституту політичної системи. В свою чергу держава, відповідаючи на виклики, приходять до або затвердження «нової» чи реставрації попередньої системи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бек У. Трансформация политики и государства в эпоху глобализации [Текст] / Ульрих Бек // Свободная мысль – XXI. – 2004. – № 7. – С. 42-52.
2. Головченко И. Органы государственной власти особой компетенции Испании периода гражданской войны (1936-1939) [Текст]: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. Головченко. – М., 2006. – 216 с.
3. Данилов С.Ю. Гражданская война и общенациональное примирение. США. Россия. Испания [Текст]:

монографія / С.Ю. Данилов. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 152 с.

4. Клімова Г.П. Держава в політичній системі суспільства [Текст] / Г.П. Клімова, О.В. Клімов // Гуманітарний часопис. – 2006. – № 3. – С. 94-99.
5. Курочкин А.В. Трансформація національного государства в условиях становления сетевого общества [Текст] / А.В. Курочкин // Юридичний вісник. – 2012. – № 1(22). – С. 19-22.
6. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства [Текст]: монография / Мартин ван Кревельд, пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 543 с.
7. Разиньков М.Е. Причины, формы, психологические последствия проявления «боевой жестокости» в гражданской войне [Текст] / Михаил Егорович Разиньков // Грамота. – 2011. – № 5 (11), ч. 2. – С. 156-159.
8. Родиков Ю.Ю. Война и государство: динамическая и субстанциональная основы политической сферы общества в концепции Э. Юнгера [Текст] / Ю.Ю. Родиков // Вопросы экономики и права. – 2010. – № 2. – С. 48-52.
9. Сорокин П. Общедоступный учебник по социологии. Статьи разных лет. Москва [Текст] / П. Сорокин. – М.: Знание, 1994. – 560 с.
10. Степанов М.М. Органы внутренних дел белых правительств периода Гражданской войны в России [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Михаил Михайлович Степанов. – М., 1998. – 156 с.
11. Фишман Л.Г. Демократия, «социальное государство» и война [Текст] / Леонид Гершевич Фишман // Свободная мысль – XXI. – 2010. – № 2. – С. 111-124.
12. Хисамутдинова Р.Р. Психология человека на войне [Текст] / Р.Р. Хисамутдинова // Вестник Оренбургского педагогического университета. – 2006. – № 4. – С. 64-70.
13. Черняховский С. Смутьяне и граждане [Текст] / Сергей Черняховский // Власть. – 2011. – № 1. – С. 39-41.

Стаття надійшла до редакції 13.10.2015

REFERENCES:

1. Bek, U. Transformatsia politiki i gosudarstva v epohu globalizatsia (Transformation of policy and state in the epoch of globalization). *Svobodnaya mysl – XXI*, 2004, no. 7, pp. 42 – 52. Regime to access: <http://www.politizdat.ru/article/91/Perevod V.L.Inozemtseva>.
2. Golovchenko, I. Organy gosudarstvennoy vlasti osoboy kompetentsii Ispanii perioda grazhdanskoy voyny (1936 – 1939) (Public of the special competence of Spain of period of civil war authorities (1936 – 1939)): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Moskva, 2006, 216 p/
3. Danilov, S. Ul. Grazhdanskaya voyna i obshenatsionalnoe primirenie. SSHA. Rossiya.Ispaniya (Civil war and national reconciliation. THE USA. Russia. Spain: monograph). Moskva, 2004, 152 p.
4. Klimova, G. Derzhava v politychniy systemi suspilstva (The state is in the political system of society). *Gumanitarnyy chasopys*, 2006, no. 3, pp. 19 – 22.
5. Kurochkin, A. V. Transformatsia natsionalnogo gosudarstva v usloviyah stanovleniya setevogo obshestva (Transformation of the national state in the conditions of becoming of network society). *Urydychnyy visnyk*, 2012, no. 3, pp. 94 – 99.
6. Martin van Kreveld Rastsvet i upadok gosudarstva (Bloom and decline of the state: monograph). Moskva, 2006, 543 p.
7. Razinkov, M. E. Prichiny, formy, psihologicheskie posledtviya proyavleniya «boyevoy zhestokosti» v ggrazhdanskoy voyne (Reasons, forms, psychological consequences of display of «battle cruelty» in civil war). *Gramota*, 2011, no. 5 (11), part 2, pp. 48 – 52.
8. Rodikov, Yu. Yu. Voynai gosudarstvo: dinamiceskaya i substatsionalnaya osnovy politicheskoy sfery obshestva v kontseptsii E. Yungera (War and state : dynamic and substancial'naya bases of political sphere of society in conception of E. Yungera). *Voprosy ekonomiki i prava*, 2010, no. 2, pp. 48 – 52.
9. Sorokin, P. Obshedostupnyy uchebnik po sotsiologii. Stati raznyh let. (Popular textbook on sociology. Articles of different years). Moskva, 1994, 560 p.
10. Stepanov, M. M. Organy vnutrennih del belyh pravitelstv perioda Grazhdanskoy voyny v Rossii (Organs of internal affairs of white governments of period of period of Civil war are in Russia): dis. ...kand. jur. nauk: 12.00.01. Moskva, 1998, 156 p.
11. Fishman, L. G. Demokratiya, «sotsialnoe gosudarstvo» i vojna (Democracy, «social state» and war). *Svobodnaya mysl*, 2010, no.2. pp. 111 – 124.
12. Hisamutdinova, R.R. Psihologia cheloveka na voyne (Psychology of man on war). *Vestnik Oreburskogo pedagogicheskogo universitet*, 2006, no. 4, pp. 64 – 70.
13. Chernyahovskiy, S. Smutyane i grazhdane (Agitator and citizens). *Vlast*, 2011, no. 1, pp. 39 – 41.

Вовк Світлана Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1
E-mail: vovk_sa_79@ukr.net

Vovk Svitlana Oleksandrivna – PhD in history, associate professor
Lugansk Taras Shevchenko national university
Address: 1, Gogolya Av., Starobelsk, 92703, Ukraine
E-mail: vovk_sa_79@ukr.net